

Մ Ա Ս Ե Ա Յ Ա Ղ Ա Ի Ն Ի

Ե Ի

Մ Ի Ա Մ Ա Ն Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Յ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ.

Քաղաքավարութիւն խօսքը սովորութիւն եղեր է ռամկական լեզուիս մէջ բանեցրնել մարդավարութիւն կամ կենցաղավարութիւն բառերուն տեղը, որ կնշանակեն մարդուս ուրիշներուն հետ վայելուչ եւ քաղցր ու հաճոյական կերպով վարուիլը. բայց մեք կառնումք այս տեղ իւր բնիկ նշանակութեամբը, որ է ընդհանուր վարմունք ըստ օրինաց մարդկային առաքինութեան եւ քաղաքակրթութեան. այսինքն ոչ թէ Գաղղիացւոց politesse եւ Ռուսաց вежливость բառերուն տեղը, այլ իբրեւ ընդհանուր conduite, поведение. վասնզի կուզեմք քանի մը խորհրդածութիւն ընել այս խնդրոյս վրայ՝ թէ մեր ազգը սովորաբար ինչ կերպով կվարուի ուրիշ ազգաց հետ, եւ ինչ կերպով իւր ազգակից եղբարցը հետ: Բայց այժմէն ըսեմք իրանգատութիւն սրտի ընթերցողաց թէ մեք շատ հեռու եմք այն պարսաւադէտ բրձախնդիր բանաբաղներէն որ աշքերնին սրեր

են ընդհանուր ազգիս վրայ միայն պակասութիւն տեսնելու, որպէսզի իրենք իբրեւ անթերի եւ անստղիւտ անձինք՝ աւելի խորհտանօք եւ գոռոզութեամբ առաջ տանին իրենց ծուռ մտքերն ու վնասակար դիտաւորութիւնները: Մեք այս միայն կուզեմք հասկըցրնել թէ Հայոց ազգիս մեծ մասին օտար ազգաց հետ վարուելու սովորական կերպը որն է, եւ ուրիշ հայկազն եղբարցը հետ ինչպէս կվարուի:

Գրեթէ հինգհարիւր տարիէն աւելի է որ մեր ազգը իւր ինքնակաց ազգութենէն յուսահատածի պէս, իւր բնիկ հայրենիքէն հրաժարածի պէս, ամենայն փառք՝ յաջողութիւն՝ վաստակ՝ յառաջադիմութիւն՝ սէր՝ բարեկամութիւն եւ պաշտպանութիւն օտարներէն կրսպասէ. կատարեալ պանդուխտ եւ նմղե՛հ ճամբորդի մը պէս՝ անցնող դարձող ժողովրդոց լեզուն կսովորի, նոցա սովորութիւններուն կրհետելի, նոցա անոյշ երեսին կկարօտի, նոցա

կերկրեցրնէ իւր ձեռքը, նոցա կհարցրնէ իւր ճանապարհը, նոցա գութը կշարժէ վրան եւ նոցա կրնէ իւր շնորհակալութիւնը: Մեզի կերեւայ թէ մեր ազգին այս յատկութիւնը իրեն նախատինք չիբերեր. վասնզի ոչ թէ իւր անձնական պակասութիւնն է, այլ բազմադարեան վիճակին անխորշելի հետեւանքն է. այսու ամենայնիւ հարկաւոր կհամարիմք այս տեղս այս հետեւանքին վնասակարութիւնը քանի մը խօսքով բացատրել:

Ինչպէս ամենայն ազգաց համար, այսպէս եւ Հայոց ազգիս համար վաղուց անցան զնացին այն օրերը՝ յորս կկարծուէր թէ բաւական բազմութիւ հին ժողովրդի մը կամ ազգի մը աշխարհիս երեսէն բոլորովին վերցուիլը դիւրին բան է: — Ոչ. հին ժողովուրդը ըսածը հասուն ցորենի կնմանի. որչափ ալ անխնայ զարնես հնձես, ամէն մէկ հասկէն մէկ երկու հատիկ կթափթրփի գետինն ու դարձեալ կծրի՝ ձմեռուան սառնամանիքներուն տակը երկար ժամանակ թաղուած մնալէն ետեւ: Ասոր օրինակը կտեսնեմք յայտնապէս նաեւ մեր օրերը Յունաց, Իտալացոց, եւ զանազան Սլաւեան ազգաց եւ ժողովրդոց վրայ, որոց անցեալ թշուառութիւններն ու տառապանքները մեր ազգին քաջածներէն շատ վար չեն մնար: Եթէ այս այսպէս է, ինչ իրաւամբ կարող է մէկը Հայուն ըսել, մանաւանդ արեւելք, թէ դուն ազգութիւն չունիս, ազգ չես, յոյսդ կտրէ այսուհետեւ ազգային բարոյական յառաջդիմութիւն մը ունենալէն, ծախէ ծախսոտ ժանգոտած լեզուդ, հնացեալ հաւատքդ, հնաձեւ սովորութիւններդ, ուրացիր հայութիւնդ եւ խառնուէ քու չորս բոլորդ գտնուող մեծամեծ ազգաց եւ ժողովրդոց հետ: — Այո, ոչ որ իրաւունք ունի Հայուն այսպիսի ծուռ խորհուրդ տալու, այսպիսի ցած յորդորանք ընելու. եւ սակայն Հայուն հետ այս լեզուն բռնողները պակաս չեն. ինչո՞ւ համար. — վասնզի այս ալ կտեսնեն որ շատ Հայեր իրենք իրենցմէ պատրաստ են՝ գետնառիւծ ըսուած միջատին նման՝ ինչ հողի կամ ինչ ճիւղի վրայ որ կենան՝ անոնց գոյնն առնելու:

Ինչ զարմանալի տեսարան: Օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ Հայեր կտեսնես որ Տաճկաց մեծամեծներէն ամենեւին չես կրնար զանազանել, մանաւանդ քանի որ եւրոպական հագուստի ձեւը հաւասարապէս հրաման է

գործածել Տաճկին ու քրիստոնէին. լեզու եւ խօսուածք, շարժումը եւ նստուածք, թեթեւութիւն եւ ծանրութիւն, երգումը եւ հայհոյանք, բարեմտութիւն եւ խորամանկութիւն, խոնարհամտութիւն եւ գոռոզութիւն, նուատաբանութիւն եւ մեծախօսութիւն, մէկ խօսքով՝ ամէն տեսակ յատկութիւն գրեթէ նոյն եւ հաւասար կտեսնես Տաճկին եւ Հայուն վրայ: Ռուսաստանի գլխաւոր քաղաքներուն մէջ կրտեսնես Հայեր՝ թէ քաղաքական եւ թէ զինւորական՝ որ բուն ռուսէ մը հազիւ թէ իրենց կերպարանքին զծագրութեամբը կզանազանին. լեզու, շարժուածք, ամէն տեսակ վարմունք եւ մտածութեան կերպ, ամէնն ալ ռուսի նման: — Մաճառստանի Հայր բուն՝ մաճառէն, Ուլահ-Պուղտանի Հայր բուն երկրացիէն, Լեհաստանին բուն լեհացիէն, Պարսկաստանի Հայր բուն պարսիկէն եւ այժմու Հնդկաստանինը՝ անգղիացիէն զանազանելը շատ դժուար բան է: Եւ այս մեր ըսածը ստոյգ կհամարիմք նոյն իսկ Լուսաւորչական Հայոցս համար ալ՝ որ դաւանանքով միշտ տարբեր եմք ուրիշներէն. իսկ կաթոլիկ եւ բողոքական Հայերը դաւանանքի կողմանէ ալ օտարաց նմանելով՝ ոչ ապաքէն աւելի զարմանք կբերեն դիտողին. վասնզի կաթոլիկին վրայ ո՞վ չտեսներ շատ տեղ աւելի թեթեւութիւն մը եւրոպական՝ զոր ինքը բարակութիւն կկարծէ, եւ բողոքականին վրայ շինծու պաղութիւն մը՝ զոր ինքը հեզահոգի քաղաքավարութեան տեղ կդնէ:

Իվերայ այսք ամենայնի մէկ գովելի յատկութիւն մը կայ Հայուն վրայ որ զինքը ուրիշ ամէն ազգերէն ալ կզատէ կբաժնէ. եւ է իրեն խոնարհամտութիւնը, հաւատարմութիւնը, ամենուն հետ սիրով եւ քաղցրութեամբ վարուիլը: Միայն Յունաց եւ Վրացոց դէմ տեղ տեղ ցաւալի հակառակութիւն մը կբցուցրնէ Հայը, թերեւս անոնցմէ տեսած հակառակութեանը չդիմանալով. սակայն նոցա հետ ալ դիւրաւ կհաշտուի եւ շատ անգամ կմիաբանի: Տեսնելու բան է Տաճկաստանի Հայը՝ աստիճանաւոր կամ իրմէ հարուստ Տաճկի մը առջեւ. ինչպէս մինչեւ գետին կխոնարհի, եւ դիտելու արժանի պատկառանք կհամբուրէ նորա հանդերձին քղանցը կամ բազմոցին ծոպերը, եւ այն՝ սովորաբար առանց կեղծարութեան, թէպէտեւ յայտնապէս գիտնայ այն Տաճկին իրմէ շատ պակաս արժանաւորութիւն

ունենալը: Նոյնպէս քաղաքավարութեամբ եւ խոնարհութեամբ կվարուի պարսկին, ռուսին, լեհացուն, իտալացուն, գաղղիացուն, անգղիացուն եւ ուրիշ ամենայն ազգաց եւ ժողովրդոց հետ, մինչեւ Թաթարին եւ Քիւրտին, Ձերքեզին եւ Հրէին հետ անգամ:

Հարկ է արդեօք հարցնել թէ հապա ինչպէս կվարուի Հայը Հայուն հետ: — Տեսնը էք այնպիսի մարդիկ որ իրենց տնէն դուրս ամէն մարդու հետ ամենայն սիրով, հեզութեամբ, հիւրասիրութեամբ եւ քաղաքավարութեամբ կվարուին, իսկ իրենց ընտանեացը մէջ մէկմէկ առիւծի կնմանին, բանի չհաւնող, նեղսիրտ, կանչուրուտող, խոժոռաղէմ, անխնայ, համարձակախօս... Մեր Հայ ազգին մէջէն շատ մարդկանց իրենց ազգակցացը հետ ունեցած վարմունքն ալ արդեօք այնպիսի մասնաւորաց վարմունքին նման չէ: Հապա ինչէն է որ մէկ Հայ մը մէկալ Հայուն չհաւնիր ամենեւին. հաւնիր մէկդի թողու՞մք, ձեռքէն եկած վնասն ալ կշանայ ընել անոր. ինչէն է որ ազգին չունեցած պակասութիւնները կընէ վրան, կամ թէ ունեցած փոքր պակասութիւնները չափազանց կմեծցընէ. ինչէն է որ չամբշնար նաեւ օտարաց առջեւ գէշ խօսելու իւր ազգին եւ ազգայնոցը վրայ. ինչէն է որ Հայերը *անմիաբան են* կկանչէ անդադար, ու միշտ ինքն է առաջին երկպառակութիւն ձգողը ազգին մէջ. ինչէն է որ Հայերը *նախանձոս ու հակառակիչ են* կպոռայ, ու ինքը նախանձէն պայթելով՝ ամէն տեսակ կռիւ եւ հակառակութիւն կսերմանէ ամէն տեղ. ինչէն է որ կաղաղակէ անդադար թէ Հայերը *սղէս են՝ գիտնոց յարգը չեն նանչնար*, եւ ինքը իւր թանձր տգիտութեանը եւ ազգային հանգամանաց անտեղեակ լինելուն ամենեւին չնայիր. ինչէն է որ *ազգային հոգի, ազգային կրքոքիւն, ազգային շուստորոքիւն* կպահանջէ ամենէն՝ մինչդեռ ինքը զուրկ է ամենեւին յազգային հոգւոյ, յազգային կրթութենէ եւ ամէն տեսակ լուսաւորութենէ:

Այս սոսկալի պակասութեան մի միայն պատճառ կտեսնեմք մեք, ինչպէս որ առաջ ալ յիշեցինք, մեր ազգին մէջէն շատին իրենց ազգութենէն անվայել եւ անիրաւ կերպով յուսահատած լինելը. որով ամէն մարդ ինքզինքը միայն կտեսնէ, ինքզինքը միայն կհոգայ, եւ ինքզինքը լաւ հոգալու համար՝ թէպէտ օտար ազգաց հետ վայելուչ քաղաքավարութեամբ

կվարուի, բայց իւր ազգակիցներուն ինքզինքը այնպէս անկարօտ կհամարի՝ ինչպէս որ իրենները անկարօտ կճանչնան իրենք զիրենք անոր: Քակուած ժամացուցի մը կտորներուն կնմանին այսպիսի ազգայինք. միայն վարպետ ժամագործը կրնայ տեսնել թէ այն մանր ու խոշոր՝ ծուռ ու շիտակ՝ ցիրուցան կտորներով ինչպէս կարելի է այնպիսի բարոյական ժամացոյց մը կազմել որ գրեթէ ոգի առնու կենդանանայ, եւ ժամագործին դիտաւորութիւնը ճշդութեամբ կատարէ. իսկ ժամացուցին իւրաքանչիւր բարոյական կտորները մէկմէկ պակասաւոր միայն կտեսնեն. մէկը միւսին ծուռ կըսէ, միւսն ալ ուրիշին կեռ. անիւր զսպանակին վրայ կբարկանայ, զսպանակը՝ շղթային, շղթան՝ զինքը լարող բանիքին: Քանի որ այս մեր բարոյական ժամացուցին կտորները այս վիճակիս մէջ են՝ միթէ կարելի է յուսալ որ մեք մեր վրայ ալ հասկընամք թէ իննեւտասներորդ դարուն մէջ եմք, ինչպէս որ ուրիշներուն վրայ յայտնապէս կը տեսնեմք ու կըզմայլիմք:

Փոխեմք ուրեմն այս մեր այժմու հայկական քաղաքավարութեան երկրորդ մասին ընթացքը. այսինքն օտարաց հետ դարձեալ խոնարհութեամբ, հեզութեամբ, սիրով, հաւատարմութեամբ վարուիմք, բայց եւ մերայնոց հետ արհամարհանօք, նախանձու, հակառակութեամբ վարուելէն ետ կենամք: Այս լաւ պէտք է գիտնամք, որ եթէ այն մեր հաւնած օտարներն ալ մեզի պէս իրարու չհաւնէին, իրարու վրայ նախանձէին, իրարու դէմ հակառակութիւն ընէին, ոչ երբէք կրնային այն յառաջադիմութիւնն ունենալ՝ որով մեզի իրաւամբ նախանձելի եղեր են: Թէ բնական խելքը, եւ թէ Աստուածաշունչ սուրբ զիրքը կվկայեն ու կսովորեցընեն մեզի թէ որ եւ իցէ մարդկային ընկերութիւն՝ թէ մեծ եւ թէ փոքր՝ զանազան անհաւասար անդամներէ կբաղկանայ, եւ ոչ թէ հաւասարներէ: Քնարին ալ ներդաշնակութիւնը ոչ ապաքէն թելերուն անհաւասար՝ բայց համաձայն կերպով շարուածքէն է: „Միթէ ամենեքեան առաքեալք իցեն, „կգոչէ սուրբն Պօղոս. միթէ ամենեքեան վար, „դապնաք իցեն, միթէ ամենեքեան մարգարէանայցն... Ումեմն իՀոգւոյն տուեալ է „բան իմաստութեան, այլում բան գիտութեան „լստ նմին Հոգւոյ, այլում ազգք լեզուաց,

„այլում թարգմանութիւն լեզուաց, այլում մար-
 „գարէութիւն . . . այլ զայս ամենայն յաջողէ
 „մի եւ նոյն Հոգի, եւ բաժանէ իւրաքանչիւր
 „որպէս եւ կամի“ (*): Այս գեղեցիկ բողոքը
 կարծես թէ շատերուն ականջին ջրի ձայն կու-
 գայ, եւ *ձեռքն զայն* ամէն Հայ՝ կաթողիկոս
 պիտի լինի, ամէն Հայ՝ պատրիարք, ամէն Հայ՝
 առաջնորդ, ամէն Հայ՝ ամիրայ, ամէն Հայ՝
 արուեստագէտ, ամէն Հայ՝ մատենագիր, ամէն
 Հայ՝ օրագիր հրատարակող, ամէն Հայ՝ գերա-
 գոյն ժողովի անդամ, ամէն Հայ՝ կառավարող,
 եւ ոչ ոք կառավարեալ . . . : Այս հոգին ազ-
 գի մը մէջ եթէ տիրէ ու չվերնայ, միթէ կա-
 րելի է յուսալ որ ազգային ընկերութեան շէն-
 քը հաստատուն հիման վրայ շինուի ու բար-
 ձրանայ: — Ոչ բնաւ: — Բաբելոնի աշտարա-
 կին նման շէնքեր, այսինքն մանր մանր ըն-

կերութիւններ ու ժողովակներ թերեւս կձեւա-
 նան տեղ տեղ. բայց իրարու խելքին չհաւ-
 նիր, իրարու լեզուն չհասկընալը շուտով կը-
 խափանեն այնպիսի աշխատանքները, եւ օ-
 տարաց՝ եւ նոյն իսկ հայկազն եղբարց սու-
 լելու եւ շչելու եւ ծափ զարնելու աղաղակէն
 կկործանին ու հիմնայատակ կքանդուին այն-
 պիսի շինուածքները:

Եթէ սովորիմք գէթ այնպէս քաղաքավարիլ
 մեր ազգայնոց հետ՝ ինչպէս որ կվարուիմք
 օտարաց հետ, կամ զոնէ այնու մարդավա-
 րութեամբ զոր կպահանջեմք մեր զակերներէն
 եւ աշակերտներէն, տարակոյս չունենամք թէ
 մեր ազգային բարոյական ընկերութիւնն ալ
 շուտով կձեւանայ, կհաստատուի եւ առաջ
 կերթայ ուրիշներուն պէս:

ՀԱՅՈՒԹԻՒՆ, ԵՒ ՄԻԹԹԱՐԵԱՆՅ ԿԱԹՈՒԿՈՒԹԻՒՆԸ.

Գ.

Մինչդեռ կմտածէինք թէ արդեօք Մխի-
 թարեանք ինչ կաթողիկոսութեան նշան տեսեր
 են կամ ուզեր են տեսնել չորս վարդապե-
 տաց հայութեանը մէջ, եւ ահա յանկարծ հա-
 սաւ ձեռքերնիս ռուսերէն կցկտուր գրուածք
 մը՝ անտարակոյս նոցա հեռաւոր կամ մեր-
 ձաւոր փշմամբը շարադրուած՝ այնպիսի Հայու
 ձեռքով որ կրօնի կողմանէ նախանձայոյզ լու-
 սաւորչական մը կերելի՝ մեզ գրեթէ բոլորովին
 անծանօթ, բայց Ռուսաստանի Հայոց դիւրա-
 ծանօթ, իբրեւ այնպիսի ցած եւ ազգատեաց
 Հայ մը որ ամէն բան, եւս եւ իւր խիղճը՝
 կրօնն ու ազգութիւնը, անձնական շահուն,
 նախանձուն եւ ամբարտաւանութեանը կզոհէ:
 Այս գրուածքն է գոռոզ եւ կոկոզաբան դա-
 տաքննութիւն մը այն „Վարդապետարանին
 ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղե-
 ցոյ“ որոյ տպագրութեան պատմութիւնը
 նախընթաց յօդուածին մէջ զրինք համառօտիւ:

Մեք, որ ինչպէս ըսինք՝ այն դատաքնն-
 ութեան հեղինակը լաւ ճանչնալու դժբաղդու-
 թիւնը չունիմք, նախ եւ առաջ ասոր զար-
 մացանք թէ ինչու համար հայերէն շարա-
 դրուած, ու մասնաւորապէս Տաճկաստանի
 Հայոց համար տպագրուած փոքրիկ քրիստո-
 նէականի մը դատաքննութիւնը *ռուսերէն* ե-

ղեր է . . . : Եւ այս մեր զարմանքը փարատելու
 համար ըսինք թէ ասոր պատճառ՝ կամ հեղի-
 նակին հայերենի տգիտութիւնն է, եւ կամ ի-
 րեն սրտին չարութիւնն է: Եթէ տգիտութիւ-
 նն է, ըսինք, այսինքն հայերէն չգիտնալն
 է, ինչպէս համարձակեր է՝ *հայերէն* շարա-
 դրուած գրքի մը քննաբանութիւն ընել. եւ
 եթէ ըրեր է, ինչ յարգ՝ ինչ արժէք կրնայ ու-
 նենալ այն քննաբանութիւնը Ռուսի կամ
 Հայու մը առջեւ. մանաւանդ երբոր այնպիսի
 նիւթերու վրայ է քննաբանել ուզած գիրքը՝
 որոյ ամէն մէկ բառը հայերենին մէջ իրեն
 սեպհական ճիշդ նշանակութիւնը պիտի ու-
 նենայ: Իսկ թէ որ սրտին չարութիւնն է
 պատճառ, այսինքն այն է միտքը որ Ռու-
 սաց առջեւը քաջ աստուածաբան երեւնայ՝
 իւր ազգին կամ եկեղեցւոյն աստուածաբա-
 նութիւններն ու քրիստոնէականները դատելու
 դատապարտելու կարող, կամ թէ այն Վար-
 դապետարանին հեղինակը Ռուսաց տէրու-
 թեան առջեւը կասկածելի ընէ՝ ըստ ցանկու-
 թեան Մխիթարեանց, դարձեալ ինչ ոյժ՝ ինչ
 արժէք պիտի ունենայ այնպիսի գրուածքը
 ազգասէր Հայու մը կամ իմաստուն Ռուսի մը
 առջեւ: Բայց այս մեր տարակոյսը մէկ խօս-
 քով փարատեց բարեկամին մէկը, երբ ըսաւ